УДК.332.14(477)

І. К. НЕСТЕРЧУК
Житомирський державний технологічний університет

ІНСТИТУЦІЙНИЙ НАПРЯМОК У СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

Здійснено порівняльний аналіз інституційних перетворень та досліджень у трансформаційній економіці на основі застосування концепцій інституціонального напрямку в економічній теорії.

Comparative analysis of institutional transformations and investigations in transformational economics on the basis of using the concept of institutional direction in economics theory is made.

Ключові слова: інституційний напрямок, сучасна економічна наука, національна економіка, інститут.

Вступ. Постановка проблеми. Зростаюча в останні роки актуалізація інституційної економічної проблематики є переконливим свідченням посилення впливовості та авторитету інституційного напряму економічної теорії у світовому та вітчизняному науковому середовищі. Незважаючи на те, що в наукових працях сучасних і зарубіжних економістів, вчених досить повно розкрито теоретико-методологічні аспекти інституційної теорії, потребує подальшого вивчення та обґрунтування інституційний напрям в сучасній економічній науці.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні сучасних інституційних перетворень та досліджень у трансформаційній економіці на основі застосування концепцій інституціонального напрямку економічної теорії, а також розгляд еволюції інституціоналізму. Для вирішення цієї наукової проблеми потрібно здійснити порівняльний аналіз інтерпретацій представниками інституціоналізму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом проблема вивчення інституційного напрямку дедалі частіше стає об'єктом вивчення та дослідження науковців. У розвитку новітньої інституціональної економічної теорії важлива роль належить дослідженням вчених Заходу, зокрема, Д. Норта (1981, 1990), Р. Коуза (1960, 1991), О. І. Уільямсона (1996), Дж. Ходжсона (1998, 2003), Т. Еггертсона (2001), а також російських та українських дослідників: Р. Нуреєва (1987–1997, 2001), А. Олейника (1999), А. Шастітко (1997, 1998), О.Сухарєва (1998, 2004), В. Томбовцева (2004), О. Прутської (2003) та інших.

Біля джерел інституціонального напрямку стояла група американських економістів, найбільш помітною фігурою серед яких був Торстейн Веблен (найвідоміші праці: «Теорія бездіяльного класу» (1899), «Теорія ділового підприємства» (1904), «Абсентеїстська власність» (1923). Учнем і послідовником Веблена був У. К. Мітчелл («Історія грінбеків» (1903), «Економічні цикли» (1927) який, завдання своїх досліджень вбачав у з'ясуванні дійсних мотивів господарської поведінки людей, що на його думку, не підтверджує уявлень про раціонального суб'єкта, який прораховує свої дії у прагненні одержати максимум задоволення. Помітним вченим був Д. Р. Коммонс («Інституціональна економічна теорія» (1934), «Економіка колективних дій» (1950) який покладав великі надії на силу людського розуму і його здатності знаходити раціональні рішення шляхом спільних узгоджених зусиль.

Проте до цього часу не вироблено єдиної концепції щодо змісту поняття «інституція». Так, Даглас Норт вважає, що інституції – це правила гри в суспільстві, втановлені людьми обмеження, що спрямовують людську взаємодію в певне річище [3]. Норт, професор економіки університету Вашингтона у Сент-Луісі, започаткував нову інституціональну економічну теорію (новий інституціоналізм). Основні його праці: «Інституції, інституціональні закони та формування економіки» (Cambridge University Press, 1990 р.) і «Структура та зміни в економічній теорії» (New-York: Norton & Company, 1981 р.). За створення теорії нового інституціоналізму Дуглас Норт отримав Нобелівську премію у галузі економіки 1993 року. Новий інституціоналізм розвиває неокласичну економічну теорію. Неокласична економічна теорія зосереджується на тому, як попит та пропозиція визначають ціну. Вона добре пояснює, як працюють ринки, але не може пояснити, як створювати такі ефективні ринки. Кістяк неокласичної теорії – порівняна статистика, де містяться лише параметри станів, але не переходу від одного стану до іншого; безперечною є слабкість неокласичної теорії у питаннях змін у культурі, тобто придатності демократії та капіталізму до конкретного суспільства. А саме ці питання є головними у сучасній економічній науці, зважаючи на ситуацію у посткомуністичних країнах. Крім проблеми реформування, змін у суспільних відносинах, слабкість неокласичної теорії у тому, що вона придатна лише до аналізу ринкових економік з цінами, залежними від попиту та пропозиції, її неможливо застосувати при аналізі командно-адміністративних або перехідних економік. На думку Д. Норта, недоліком неокласичної теорії є нехтування трансакційних витрат (їх вважають нульовими) та, звідси, неврахування інституцій, які визначають обсяги трансакційних витрат. Новий інституціоналізм враховує усі ці вимоги, тому він пояснює проблеми стимулювання економічного розвитку в будь-якій країні. Для цього новий інституціоналізм аналізує інституціональну структуру держави [1]. Згідно з цією теорією, економіка функціонує в певних інституціональних межах, де культура та ідеологія впливають на економічний розвиток. Як часто повторював Д. Норт: «Історія демонструє, що ідеї, ідеології, міфи, догми та упередження мають значення» [3]. Важливим елементом нового інституціоналізму є поняття трансакційних витрат (transaction cost), тобто витрат на економічну діяльність. За Д. Нортом, трансакційні витрати визначаються: витратами на оцінку характеристик товарів і послуг та умов обміну

(фізичні ознаки – колір, сорт; права власності – використання, відчуження); розміром ринку – діють особисті чи неособисті (які вимагають більших витрат на гарантії законності, безпеки, чесності) відносини; ефективністю забезпечення виконання (enforecement) укладених контрактів, угод (судова система); ідеологічними переконаннями учасників про навколишній світ та чесність запроваджених у ньому правил гри. Фактично інституції можна розуміти і так, як їх трактують теоретики інституціоналізму – Джеймс Марч та Йоган Ольсен – у своїй праці «Перевідкриття інституцій». Інституції: «усталений порядок, процедури, домовленості, ролі, стратегії, організаційні форми і технології, навколо яких будується політична діяльність... переконання, парадигми, кодекси, культура і знання, які оточують, підтримують, удосконалюють і заперечують ці ролі та усталений порядок» [1]. Якщо інституції – це правила гри, то організації – це гравці, лаконічно пояснює Д. Норт. Організації складаються з груп людей, об'єднаних спільною метою. Організаціями є фірми, кооперативи, політичні партії, законодавчі й регуляторні органи, профспілки, церкви, клуби, школи, університети. Вони утворюються згідно з множиною можливостей, визначеною інституціональною матрицею суспільства. А за словами О. Сухарєва: «інституції ніколи не представлені людьми. Це рамки функціонування організацій, що визначають їх генезис і еволюцію» [5]. Як і Д. Норт, Дж. Ходжсон [6] вважає інституції – це в основному довговічними системами правил, що склалися та укоренилися, які структурують соціальні взаємодії. Тобто інституції є системами соціальних правил, до яких включаються як норми поведінки соціальні конвенції, юридичні і формальні правила. За своєю природою інституції повинні ґрунтуватись на деяких загальних концепціях. Сукупність суспільних інституцій, або інституціональні межі (institutional matrix) визначають: 1) розмір трансакційних витрат (сукупність інституцій, які забезпечують якнайнижчі трансакційні витрати, є неефективним ринком) та 2) систему стимулювання того чи іншого виду економічної діяльності (створення різних організацій – піратські банди, високотехнологічні фірми тощо, залежно від виду діяльності організацій стимулюється кращими прибутками, тобто системою розподілу). Норт вважає, що інституційні межі суспільства повинні бути не просто ефективними (у конкретний період часу), а адаптивано ефективними – тобто повинні стимулювати появу альтернативних, різнопланових організацій для послідовного розв'язання нових економічних проблем. «Демократичні політичні системи та децентралізовані ринкові економіки із чітко визначеними та гарантованими правами власності є найближчим, яке ми знаємо, наближенням до адаптивно ефективних інституціональних меж»; варіюють тільки організаційні структури у цих інституціональних межах. Основою підходу теорії нового інституціоналізму є переконання, що для кожного суспільства існує унікальна система інституцій, і тому уряд може розробити стратегію дій, яка відповідатиме потребам окремішньої культури суспільства та сприятиме економічному зростанню. Через це немає країн, приречених на злидні; для будь-якого суспільства можна створити такі інституціональні межі, які у довгостроковому періоді забезпечать економічне зростання. Треба бути готовим до складнощів, зумовлених явищем, яке Д. Норт називає «дилемою інституціональних змін». Ця дилема полягає у тому, що швидкі, радикальні інституціональні зміни потребують відповідних неформальних інституцій та ідеологічних уявлень, інакше вони призводять до суспільного хаосу; а повільні, поступові зміни саботує бюрократія, яка отримує «корупційні права». Отже, нова інституційна економічна теорія, започаткована лауреатом Нобелівської премії Дугласом Нортом, відкриває нові можливості для економічних досліджень. За допомогою її категорій, таких як трансакційні витрати, інституції, організації, інституціональні межі, інституціональні зміни, «залежність від шляху», «дилема інституціональних змін» можна концептуально осмислити й описати ті економічні явища, які не «вписуються» в традиційні економічні теорії. Найважливішим таким явищем є трансформація країн колишнього соціалістичного табору у країни ринкової економіки. Саме теорія нового інституціоналізму дає змогу визначити стратегію та пріоритети реформування у країнах перехідної економіки. Але є також багато інших, не таких глобальних економічних явищ, які вдало описуються саме в межах теорії нового інституціоналізму[1].

Значний вклад у розвиток інституційної теорії вніс Рональд Коуз – родоначальник інституціоналізму трансакційних витрат, лауреат Нобелівської премії за серію праць, у тому числі статтю, опубліковану 1937 р. «Природа фірми». Це вже новий час кризи індустріальної цивілізації, час глобалізації, а не індивідуалізму, час відходу від панування раціоналізму. Як і його попередники, сутність теорії він бачить в аналізі вибору. «Саме це робить теорію настільки універсальною…», а також у несприйнятті теорії корисності: «вигадана сутність, що відіграє, по-моєму, ту саму роль, що колись ефір у фізиці». Він за реалізм, який у XX–XXI ст. є об'єктивний, суб'єктивний і віртуальний. А це вносить кардинальні зміни в методологію [1]. За Коузом, інститути – фірма, ринок і право – становлять інституціональну структуру економічної системи», а отже, слід досліджувати роль, яку фірма, ринок і право відіграють в економічній системі. Чому фірми існують? Коуз вводить поняття «витрати використання механізму цін», «витрати здійснення обміну на відкритому ринку», чи просто «ринкові витрати». Коуз запровадив вираз «витрати ринкових трансакцій». Щоб здійснити ринкову трансакцію, необхідно визначити, з ким бажано укласти угоду, сповістити тих, з ким бажають укласти угоду і на яких умовах, провести попередні переговори, підготувати контракт, зібрати відомості, щоб переконатись у тім, що умови контракту виконуються, тощо. Нобелівську премію йому було присуджено «за відкриття та прояснення значення вартості угод і права власності для інституціональної структури і функціонування економіки, за прорив у розумінні

інституціональної структури економіки». Коуз, на відміну від попередників-інституціоналістів, не відводить особливого місця в розв'язанні проблеми ринкових витрат державі. Уряд у певному розумінні являє собою надфірму (але дуже особливого роду), оскільки він здатний впливати на використання факторів виробництва за допомогою адміністративних рішень. Підсумовуючи, Р. Коуз підкреслює, що при нульових трансакційних витратах цінність виробництва буде найбільшою і виробник включить в контракт необхідне для досягнення цієї мети. Якщо ж трансакційні витрати враховуються, то багато з цих цілей не будуть здійснені, так як при введенні в контракти необхідних умов виявиться, що вони більш дорого коштують, ніж можливі зиски [3]. Отже, теорема Коуза розкриває важливість значення трансакційних витрат. Якщо вони позитивні, розподіл прав власності впливає на ефективність і структуру виробництва. Якщо вони низькі, втручання держави далеко не виправдано, дії держави сполучені з позитивними трансакціями (змішана економіка). Р. Коуз як родоначальник Нової інституціональної економічної теорії мав всі підстави заявити, що якщо права власності захищені, – трансакційні витрати дорівнюють нулю. Проте це лише побажання; в умовах XXI ст. – гроші понад усе[1]. До розробки теорій прав власності, долучається ім'я такого вченого, як Артура Алчіна, теорія суспільного вибору обгрунтована у роботах Д. Бьюкенена («Обчислення згоди» (1962), «Границі свободи» (1975), вагомий внесок зроблено Г. Мюрдалем («Грошова рівновага», «Світова економіка» (1956).

Ще одним видатним представником інституційного напрямку є Джон Гелбрейт («Американський капіталізм. Теорія зрівноважуючих сил» (1952), трилогія – «Суспільство достатку» (1958), «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Економіка і суспільна мета» (1973). Сучасні аспекти методології загальної концепції інституціоналізму, його цілей і завдань яскраво і широко подані у працях Дж. Гелбрейта. З його дослідженнями протягом останніх десятиріч пов?язані найбільш значущі надбання соціально-інституціонального напряму економічної науки. Автор теорій врівноважених сил, суспільства достатку, нового індустріального суспільства з його зрілою корпорацією і техноструктурою. Дж. Гелбрейт надто критично оцінює сучасний стан економіки, як і перспективи вирішення соціальних проблем. Він відмічає, що «надто багато людей позбавлені роботи і засобів до існування», що «наявною є волаюча нерівність у розподілі доходів», «непомірне велика частина багатства залишається невеликій купці людей». Усі думки Дж. Гелбрейта спрямовані на розробку системи реформ, які в змозі забезпечити розв'язання гострих соціально-економічних проблем, істотно поліпшити становище суспільства. На його думку, слід значно більше покладатися на фінансово-бюджетну, ніж на кредитно-грошову політику, поєднуючи її з підвищенням податків, скороченням федерального дефіциту і значним зниженням процентних ставок. Економічна теорія Дж. Гелбрейта досить реалістично відбиває сучасний стан і проблеми економіки і передбачає дійові міри для її часткового оздоровлення [1]. Проблемі трансформації капіталізму, її окремим елементам присвячені всі основні його праці. Його пропозиції практичного характеру справили значний вплив і на формування економічної політики американської адміністрації. Технократичні ілюзії породили цілу плеяду вчених: Р. Хейлбронера («Межі американського капіталізму», «Між капіталізмом і соціалізмом»), У. Ростоу «Стадії економічного зростання» (1960), Ж. Еллюля («Технологічне суспільство» (1965)), Д. Белл («Настання постіндустріального суспільства» (1973), Е. Тофлера («Третя хвиля. Від індустріального суспільства до більш гуманної цивілізації» (1980), «Зрушення влади. Знання, багатство і насильство на порозі XXI сторіччя» (1990).

Питання влади й управління розглядається як одне із центральних і стосовно до корпорації, і до індустріальної системи в цілому. Занепокоєння долею великих корпорацій проглядається у роботах багатьох представників соціально-індустріального напряму. Американський економіст Д. Мюллер у книзі «Сучасна корпорація: прибуток, влада, ріст і функціонування» (1988 р.), аналізуючи конфлікти, які виникають всередині монополій, виділяє не тільки конфлікт за формулою «капіталіст-робітник», а і «менеджер-акціонер», який виникає на основі розподілу прибутку. Визначаючи мотиви конфліктів, Д. Мюллер робить акцент на політиці максимізації росту компаній, яка призводить в остаточному підсумку до скорочення доходів акціонерів.

Ідеї інституціоналізму знайшли своїх прихильників і у Західній Європі, а саме у Франції – Франсуа Перру. Серед його численних праць виділяється монографія «Економіка XX століття» (1961), у якій викладено основні ідеї цього напрямку французької економічної думки

Протягом XIX ст. розвиток національної економічної думки в нашій країні, незважаючи на ряд несприятливих умов, пов'язаних, насамперед, з відсутністю власної державності, посиленням цензури в окремі періоди, все ж таки відбувався не в замкнутому середовищі, а в умовах широкої відкритості наукового товариства розвиткові світової економічної науки. Після відміни кріпосного права (1861 р.) умови для розвитку національної економічної думки поліпшились, її зв'язок зі світовою наукою посилився. Наукова діяльність вітчизняних вчених інтенсифікувалася, а її результати стали більш вагомі. Праці небагатьох вітчизняних авторів (М.І. Тугана-Барановського, Є.Є. Слуцького, В.Я. Желєзнова та ін.) удостоїлись перекладу на іноземні, насамперед основні західноєвропейські, мови. І все ж таки, праці вітчизняних економістів останньої третини XIX – початку XX ст. (і не лише цього періоду) залишалися практично невідомими на Заході. Тому не можна всерйоз стверджувати про їх помітний вплив на становлення інституціоналізму. Проте з огляду на окремі оригінальні ідеї цих праць, географічну

унікальність їх появи (Москва, Ярославль, Харків, Варшава) та на посилення сучасного інтересу до інституціоналізму, в тому числі і в контексті фінансової науки, ознайомлення з ними може бути корисним для дослідників розвитку світової та національної економічної науки.

Питання про інституціоналізм в Україні поставив у середині 90-х років ХХ ст. професор Е.Л. Лортікян. Але воно не знайшло задовільного розв'язання, внаслідок вкрай широкого, розпливчатого трактування інституціоналізму. До числа українських вчених-економістів, які відстоювали ідеї інституціоналізму і зробили солідний внесок у його подальший розвиток, він зарахував П.П. Мигуліна, І.І. Янжула, В.Ф. Левитського, В.О. Косинського, МЛ. Тугана-Барановського, В.Я. Желєзнова, Г. Осадчого, О.О. Русова, Т.Р. Рильського, М.М. Соболева, П.І. Фоміна та багатьох інших. Як зазначав учений, серед них були економісти різних теоретичних поглядів: прихильники класичної політичної економії та німецької історичної школи, економісти, що віддавали перевагу емпіричним методам дослідження. Підставою для віднесення їх до розряду інституціоналістів Е. Лортікян вважав їх прагнення пояснити економічні процеси з позицій соціальної та історичної обумовленості, знайти наукові методи свідомого регулювання цих процесів, а також дослідити проблему еволюції господарського ладу. Зрозуміло, таке прагнення відповідало духові інституціоналізму, але ще зовсім «не перетворювало» прихильників такого підходу в українських інституціоналістів. Тому твердження про існування в Україні інституціоналізму як особливого самостійного напряму економічної науки наприкінці XIX – початку ХХ ст. виявляються необґрунтованими. Дійсно, вони не знайшли широкої підтримки внаслідок вкрай розпливчатого трактування інституціоналізму.

Сучасна історико-економічна література виділяє основні характеристики інституціоналізму. Серед них, як правило, зазначають: розчарування в неокласичній економіці, її абстрактних, статичних положеннях і уявленнях, заснованих на гедоністських та атомістичних принципах про людську природу; потреба в інтеграції економічної теорії та інших суспільних наук, таких як соціологія, психологія, антропологія і юриспруденція, або те, що можна назвати вірою у переваги багатодисциплінарного підходу; прагнення до більшого суспільного контролю над бізнесом, іншими словами, доброзичливе ставлення до державного втручання в економіку. Тією чи іншою мірою такі характеристики були властиві працям ряду відомих вітчизняних економістів досліджуваного періоду.

Висновки

Останнім часом науковці намагаються доповнити інституціоналізм, вносячи в його концепцію нові елементи, переглядають застарілі положення і на основі цього розробляють ряд заходів, які, на мою думку, посилять роль інституційних чинників в інноваційному розвитку економіки. У розвитку будь-якого наукового напряму, в тому числі інституційного, важливу роль відіграє налагодження контактів між однодумцями, сподвижниками, насамперед особисте спілкування активно працюючих у відповідній галузі науковців стосовно даної проблеми. Спираючись на праці і теорії попередників, вітчизняних і зарубіжних, вагомий внесок у справу консолідації прибічників інституціонального напряму в економічній науці роблять міжнародні щорічні конференції на теми «Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія», «Теоретичні питання інституціоналізму», «Прикладні аспекти інституціональної теорії» тощо. Щоб досягти поставлених цілей даної проблеми потрібно неодноразово розкривати та досліджувати коло таких питань: інституційний напрямок в системі економічної науки; інституціональна теорія і проблеми перехідної економіки; інституціональна теорія фірми; економічна теорія права; інститути і економічна влада; держава та інституційна система економіки тощо. Таким чином, концепція інституціонального напряму не залишається без змін. У сучасній західній теорії інституціоналізм, напевно, є найбільш рухомою системою поглядів, еволюція яких відбувається дуже наочно.

Література

1. Історія економічних учень : [навч. посібник] / [Базилевич В. Д., Гражевська Н. І., Гайдай Т. В. та ін.]. – К. : Знання, 2004. – 1300 с.

2. Злупко С. М. Історія економічної теорії : [підручник] / С. М. Злупко. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Знання, 2005. – 719 с.

3. Коуз Р. Фирма, рынок, право / Коуз Р. – Нью-Йорк : Телекс, 1991. – 192 с.

4. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Д. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

5. Сухарев О. С. Основные понятия институциональной и эволюционной экономики / Сухарев О. С. – М. : Брянск, 2004. – 127 с.

6. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной экономической теории / Ходжсон Дж. – М. : Дело, 2003. – 464 с.

7. http://www.info-library.com.ua

8. http://www.readbookz.com

Надійшла 13.04.2011